

ВІДГУК

**офіційного опонента на дисертацію Ключковича А.Ю.
«Еволюція моделі суспільно-політичного розвитку у Словацькій
Республіці»,**

**подану на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за
спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси**

Актуальність теми дослідження. Політичні процеси у країнах Центрально-Східної Європи засвідчують поліваріантність моделей суспільно-політичного розвитку після краху авторитарного режиму. Слід погодитися з дисертантом, що попри ряд спільних характеристик і ключових цілей на старті трансформації, не всі країни регіону мали позитивну динаміку та лінійний шлях транзиту та досягли рівня консолідованої демократії. У контексті світових криз, внутрішніх проблем Європейського Союзу, поширення популізму «молоді демократії» все більше стикаються з новими викликами та загрозами. На сучасному етапі в регіоні Центрально-Східної Європи спостерігаються суперечливі процеси, неліберальні тенденції суспільно-політичного розвитку, які насторожують демократичну спільноту та вимагають ретельного наукового аналізу.

Парадокси демократизації в Україні актуалізують дослідження даної проблематики й у ретроспективному ключі, оскільки чимало нинішніх труднощів в окремих країнах регіону мають генетичний зв'язок з первинними проблемами політичного транзиту, актуалізують компаративні дослідження, дослідження окремих випадків тощо. У процесі демократизації Словацька Республіка успішно досягла стадії консолідованої демократії, водночас її транзитний шлях був складнішим, аніж в інших «молодих демократіях», з відкатом у попередній авторитарний стан. Тому досвід політичної трансформації Словаччини може мати безпосереднє прикладне значення для України в плані вдосконалення конституційної суспільно-політичної моделі та інституціоналізації демократії. Словацький досвід є важливим для України з огляду на комплекс подібних історично важливих завдань, які постали перед обома країнами після розпаду «соціалістичного табору». Трансформаційний досвід Словаччини, у чому також слід погодитися з дисертантом, є адаптивним і цінним для України, зважаючи на близькість соціокультурних, ментальних та історико-політичних умов. Успіхи та труднощі словацьких структурних реформ є релевантними у контексті оцінювання та прогнозування перспектив і ризиків модернізації політичної системи та євроінтеграційного поступу України, що власне й підтверджує актуальність обраної теми дослідження.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій роботи ґрунтується на послідовному дотриманні визначеної методології, чітко аргументованою і науково обґрунтованою метою і завданнями, об'єктом і предметом дослідження, з окресленою метою – комплексний аналіз еволюції моделі суспільно-політичного розвитку в

Словацькій Республіці. У роботі використано надзвичайно широку джерельну базу. Особливо варто наголосити на повноті використання наукових досліджень при проведенні цього дослідження. Так, дисертант залучив 737 джерел та літератури для виконання цього дослідження. Дана робота істотно відрізняється від багатьох інших саме професійною охайністю автора – ретельним, акуратним і коректним вивченням досліджень, які стосуються цієї тематики – зарубіжних і вітчизняних, їх згадування у тексті, що є необхідною умовою наукового дослідження при формулюванні наукової новизни і завдяки чому висновки дослідження виглядають аргументовано і переконливо.

Методологічна основа дослідження становить широку гаму загальнонаукових та спеціальних методів дослідження – кількісних та якісних, достатніх для розкриття теми. Системний підхід дозволив розкрити взаємодію між суспільним середовищем і політичною системою в процесі конструювання моделі суспільно-політичного розвитку Словаччини. За допомогою структурно-функціонального аналізу розкрито багаторівневість організації та взаємопов'язаність функціонування елементів політичної системи. Інституційний метод застосовувався для аналізу зміни повноважень і статусу державних органів влади, оцінки демократичності та ефективності політичних інститутів в умовах трансформації. Нормативно-ціннісний підхід допоміг проаналізувати природу ціннісних орієнтацій словацьких громадян, соціальні очікування та відчуття, пов'язані з демократичним розвитком. Для дослідження соціальної обумовленості політичного розвитку був використаний соціологічний підхід. Порівняльний метод надав можливість виокремити загальні риси та національні особливості словацького переходу до демократії. Для виокремлення етапів і чинників еволюції суспільно-політичної моделі Словаччини, встановлення причинно-наслідкових зв'язків між політичними подіями використовувався історичний метод. Для емпіричної перевірки теоретичних положень використовувалися дані рейтингових моніторинрів, які здійснюють міжнародні та національні дослідницькі організації. Застосування комплексу методів і підходів дозволило з різних аспектів дослідити суспільно-політичний розвиток Словаччини, з'ясувати його логіку та результативність.

При дослідженні суспільно-політичних трансформацій у Словаччині була застосована інтегративна схема аналізу із використанням як транзитологічного інструментарію, так і альтернативних методологічних підходів (неоінституціональний, соціетальний, патологічний). При комплексному дослідженні проблеми автор опирався на принцип міждисциплінарності.

Звертає на себе увагу чітка **структура роботи**, послідовність та аргументованість положень дисертації. В дисертації досліджено та систематизовано теоретичні підходи, понятійно-категоріальний апарат і методологічний інструментарій, якими оперує автор, і які пояснюють специфіку демократичного транзиту Словацької Республіки. Важливим з методологічної точки зору є той факт, що з огляду на багаторівневість, тривалість і стадіальність консолідаційних процесів у Словаччині та інших «молодих

демократіях», автор не обмежується вивченням переходу до демократії досягненням стадії консолідації демократії. Вкрай важливим є з'ясування ступеня реалізації потенціалу консолідованої демократії, який може мати різну успішність, завершеність і спрямованість, тим більше в сучасних умовах посилення неліберальних тенденцій суспільно-політичного розвитку в регіоні ЦСЄ (с. 72). Слід погодитися з автором, що мова йде про якість консолідованої демократії.

Наукова новизна отриманих результатів впливає зі змісту роботи і полягає в комплексній розробці проблеми еволюції моделі суспільно-політичного розвитку в Словацькій Республіці, що дійсно здійснюється вперше в українській політичній науці. Задля цього автором запропоновано концептуальний підхід до комплексного дослідження еволюції національних моделей суспільно-політичного розвитку, який базується на поетапному аналізі суспільно-політичних змін і трансформаційних процесів у Словаччині крізь призму впливу структурних і процедурних чинників, взаємообумовленості структури та динаміки перетворень, результативності демократичних реформ і варіативності їхніх наслідків, співвідношення універсальних закономірностей і національних особливостей посткомуністичного розвитку.

Відповідно до авторського концепту з'ясовано процесуальні характеристики моделі суспільно-політичного розвитку Словацької Республіки, які проявилися впродовж досліджуваного періоду: еволюційність (від комуністичного посттоталітаризму до консолідованої демократії); нелінійність траєкторії транзиту (нетривала гібридизація політичного режиму); чотиривимірність вертикальної структури трансформації (розбудова політичної демократії, ринкової економіки, національної державності, політичної нації); навздогінний характер трансформаційних процесів; євро-спрямованість розвитку.

Апробовано в словацькому суспільно-політичному контексті структурну схему аналізу демократичних трансформацій на партійному, державно-владному, громадському, політико-культурному рівнях, процесуальну динаміку яких розглянуто в ретроспективному та сучасному вимірах. Відповідно до розробленої структурно-динамічної схеми аналізу поетапно розкрито специфіку процесів лібералізації/демократизації політичного режиму (1989-1992 рр.), його гібридизації (1993-1998 рр.), консолідації демократії (1999-2004 рр.) і реалізації її потенціалу в сучасних умовах. Показано, що на кожному з етапів модель суспільно-політичного розвитку Словаччини відтворювала свої специфічні національні характеристики: 1) демонтаж комуністичного режиму та багаторівнева демократизація на початку 1990-х рр. свідчили про реалізацію моделі «навздогінної модернізації», яка супроводжувалася політичною трансформацією; 2) гібридизація політичного режиму в умовах розбудови словацької державності загострила конфліктні елементи моделі суспільно-політичного розвитку, які черпали своє живлення на політичному, владно-інституційному, соціокультурному рівнях; 3) консолідація демократії в

Словаччині на початку 2000-х рр. стала можливою завдяки модернізації та посиленню консенсусного стилю політичних відносин у контексті реалізації євроінтеграційного курсу; 4) на сучасному етапі відбувається стабілізація і вдосконалення словацької моделі консолідованої демократії у світлі нових тенденцій суспільно-політичного розвитку.

Автором з'ясовано, що владно-інституційна система в умовах гібридного режиму в Словаччині відіграла суперечливу роль: з одного боку, формальні демократичні механізми виконували роль перешкоди авторитарним тенденціям; з іншого – недосконала інституційна структура, неузгоджене функціонування окремих елементів парламентської моделі створювали ризики зловживання владою. Доведено, що в умовах парламентської системи правління і гібридного політичного режиму президент здатен дієвим чином протистояти «прем'єрському абсолютизму» та концентрації влади у руках парламентсько-урядової коаліції, спираючись на підтримку політичної опозиції, громадянського суспільства та незалежну позицію інститутів, включених у механізм розподілу державної влади (насамперед судової системи).

Зрештою обґрунтовано, що консолідація демократичного режиму в Словаччині є інтегральним результатом багаторівневих соціально-політичних змін під впливом комплексу структурних і процедурних чинників, а саме: реалізації консенсусної стратегії політичних еліт, модернізації державно-владної системи, інституціоналізації демократичних правил політичної конкуренції, зниження впливу неформальних практик, ізоляції антисистемної опозиції, стабілізації партійної системи, посилення конструктивності у взаємодії держави та «третього» сектора, здійснення неоліберальних економічних реформ і євроінтеграційного курсу.

З огляду на багаторівневність і тривалість консолідаційних процесів аргументовано, що подальша еволюція словацької моделі суспільно-політичного розвитку перебуває у прямій залежності від консолідованості громадянського суспільства, реалізації соціально-економічного змісту демократії та закріплення громадянської політичної культури; – обґрунтовано, що активна політична участь ні на загальнонаціональному, ні на місцевому рівні не є стійким елементом політичної культури словацького суспільства, попри збереження ним здатності до ситуативної протестної мобілізації під впливом резонансних проблем (зокрема, масові хвилі протесту в 1989, 1998, 2011-2012, 2017, 2018 рр.). Прослідковано залежність рівня електоральної активності словаків від їхньої оцінки політичного та управлінського потенціалу відповідного політико-владного рівня, що пояснює значно вищу явку на парламентських і президентських виборах у порівнянні з регіональними та наднаціональними. Обґрунтовано, що довготривалий низхідний тренд участі словацьких громадян у різних видах виборів (парламентських, президентських, регіональних, комунальних, європейських) обумовлений комплексом соціалізаційних, мотиваційних, мобілізаційних чинників і віддзеркалює електорально-поведінкові тенденції розвитку «нових демократій».

Уточнено та доповнено розуміння специфіки демократичної трансформації Словаччини в контексті загальних транзитивних характеристик країн ЦСЄ, яка знайшла свій прояв у відносно несприятливих стартових умовах переходу до демократії, чотиривимірній структурі словацького транзиту, «зигзагоподібності» його траєкторії, нерозмежованості фаз лібералізації та демократизації режиму, супровідній національно-політичній трансформації, короткочасному функціонуванні гібридного режиму, нелюстрованості та впливовості посткомуністичної еліти, визначальній антиавторитарній ролі «третього» сектора, завищених соціальних очікувань і складності політико-культурного контексту.

Підтверджено доцільність використання для аналізу суспільно-політичного розвитку Словаччини в 1993-1998 рр. концептуальної призми гібридного політичного режиму в розрізі його структурно-динамічних характеристик, а саме: передумов і чинників становлення режиму, шляхів і методів концентрації влади (у формі т. зв. «мечіаризму»), закріплення формальних і неформальних інститутів, співвідношення авторитарних і демократичних елементів.

Водночас при викладеній високій оцінці представленого дослідження деякі положення дисертації носять дискусійний характер і потребують уточнення.

По-перше, серед пунктів наукової новизни автором було заявлено те, що в дисертації «запропоновано концептуальний підхід до комплексного дослідження еволюції національних моделей суспільно-політичного розвитку, який базується на поетапному аналізі суспільно-політичних змін і трансформаційних процесів у Словаччині крізь призму впливу структурних і процедурних чинників, взаємообумовленості структури та динаміки перетворень, результативності демократичних реформ і варіативності їхніх наслідків, співвідношення універсальних закономірностей і національних особливостей посткомуністичного розвитку» (с. 33). Однак як такої еволюції національних моделей (тобто інших країн) не досліджувалося. Тому й не варто було вести мову про національні моделі, оскільки йдеться тільки про одну країну.

По-друге, у дисертації (с. 34 та ін.) А. Ключкович веде мову про «другу хвилю» модернізації у Словаччині натомість як існує періодизація процесів демократизації у світі, де другий етап охоплює міжвоєнний період. Тому доречно було б або вжити інший термін для визначення цього етапу, або ж розмежувати ці поняття, пояснивши це у тексті. Також роз'яснення потребує поняття «позитивна» консолідація демократії (с. 418 – 420). Чи тотожне це поняття поняттю «консолідація демократії»? Чи розрізняє автор поняття гібридний політичний режим і недемократичний політичний режим, які вживаються, про що складається враження, як слова-синоніми (с. 425)?

Третє зауваження стосується висновків до розділів, які автор формулює у реферативній формі (такий стиль прийнятний для автореферату, а не

дисертації), акцентуючи увагу тим самим на тому, що зроблено в дисертації замість узагальнення. Оскільки у висновках важливо було дати відповіді на проблемні питання, які підняті у роботі. Така подача висновків дещо згладжує цілком позитивне враження від дисертації як дослідження, у якому мають бути дані відповіді у ході дослідження на проблемні питання.

По-четверте, у роботі доречно було б детальніше проаналізувати роль екзогенних факторів у демократичному транзиті у Словаччині. Зокрема, настільки важливою була роль ЄС та НАТО, з одного боку, та Російської Федерації, з іншого. У дисертації ці фактори згадані, однак їм не приділено достатньої уваги (с. 264 – 267, п. 5.3, де йдеться про вплив ЄС на третій сектор, с. 322, с. 419, с. 423). Оскільки, на наше переконання, саме дрейф Словаччини у бік країн сталої демократії і вихід зі сфери впливу РФ мають найважливіше прикладне значення при вивченні динаміки політичного розвитку для України і саме зазначений екзогенний чинник не дав можливість сформуватися кланово-олігархічному режиму у Словаччині, що для України має так само безпосереднє прикладне значення.

Загалом висловлені зауваження є точкою зору опонента на еволюцію моделі суспільно-політичного розвитку Словацької Республіки й не знижують загалом високий фаховий рівень представленої дисертації.

Дисертаційне дослідження виконане на високому теоретико-методологічному рівні, є об'єктивним і виваженим. Результати дослідження більш ніж достатньо апробовані на наукових заходах, висвітлені у наукових фахових виданнях та наукових конференціях (загалом це 73 публікації, з яких 3 монографії та 28 статей у фахових вітчизняних та зарубіжних виданнях, 26 наукових заходів). Автореферат адекватно відображає зміст дисертації. Належної оцінки заслуговує якість оформлення наукового апарату, стиль викладення матеріалу, акуратність і коректність при оперуванні термінами, поняттями, нормативно-правовими актами, статистичними даними, доречно і переконливо, які посилюють дидактичну частину дослідження, є надзвичайно об'ємні додатки.

Дане дослідження є важливим внеском у розвиток посткомуністичних студій та специфіки процесів демократизації у т.з. «молодих демократіях».

Не применшуючи напрацювання вітчизняних вчених – попередників А. Ключковича, слід відмітити, що подібних комплексних досліджень, з широким використанням емпіричних даних як доказової бази присвячених еволюції моделей суспільно-політичного розвитку у посткомуністичних країнах (у даному випадку Словаччини) у вітчизняних дослідженнях не було. Висловлені міркування цілком підтверджують достовірність отриманих висновків та результатів дисертаційного дослідження. Отримані у дослідженні результати можуть бути використані як в прикладній політичній діяльності при вдосконаленні вітчизняного механізму стримувань і противаг, так і у науково-викладацькій діяльності – при викладанні відповідних навчальних курсів і

проведенні подальших наукових досліджень. Робота відповідає вимогам паспорта спеціальності 23.00.02 – політичні інститути та процеси.

Проведений аналіз роботи дає підстави для висновку, що дисертаційне дослідження Ключковича А.Ю. «Еволюція моделі суспільно-політичного розвитку в Словацькій Республіці» відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року №567, а її автор заслуговує на присудження йому наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси.

Офіційний опонент:

доктор політичних наук, професор,
завідувачка відділу теоретичних
і прикладних проблем політології
Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

12 червня 2020 р.

Г.І. Зеленько

